

RECENZJE, OMÓWIENIA, NOTY

Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky¹

Kognitivní lingvistika je chápána různě². V polském a českém prostředí se rozvíjí zejména směr dnes označovaný jako kognitivně-kulturní lingvistika (příp. kulturní lingvistika či kognitivní etnolingvistika), který akcentuje propojenost jazyka, lidské mysli a kultury daného společenství. Vychází z předpokladu, že užívaný jazyk je svědectvím určitého obrazu světa a že se v něm projevují jistá představová (pojmová) schémata a stereotypy.

Předkládaná kolektivní monografie obsahuje právě takto zaměřené studie. Vedle „prototypových“ jazyků, které se realizují mluvením (aktivitou mluvidel) nebo psaním, zohledňuje také jazyky znakové, které vznikají pomocí tvarů, pohybů a pozic rukou, obličejových svalů apod. a psanou podobu nemají. Autory monografie jsou zejména osobnosti spjaté s Filozofickou fakultou Karlovy univerzity v Praze, a to od zkušených jazykovědců formátu A. Macurové a I. Vaňkové až po studenty bakalářských oborů.

Publikace je rozdělena do dvou zhruba stejně velkých hlavních částí: I. *Tělesnost v prostoru – představová schémata a lidské prožívání* a II. *Stereotypy, kterými žijeme*.

I. První část je otevřena schématem CESTA, jímž se postupně zabývají dvě autorky. Veronika Vodrátková usiluje o teoretické zpracování metody sloučící k identifikaci metafory se zdrojovou oblastí CESTA v českých somatických frazémech. Po její aplikaci v excerpovaném materiálu zjišťuje, že jako cílové oblasti jsou v daných metaforách konceptualizovány zejména procesy chování a jednání člověka (*nosit hlavu vysoko*), proces komunikace (*jazyk mu utíká před rozumem*), proces myšlení (*nechat si něco projít hlavou*) a další abstraktní procesy bez bližšího určení (*jit hlavou proti zdi*).

¹ *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky: Schémata a stereotypy v mluvených a znakových jazycích*. Eds. Irena Vaňková, Veronika Vodrátková, Radka Zbořilová. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Varia, 2017. 288 s. ISBN 978–80–7308–727–2.

² Srov. Nebeská I., Karlík P., 2017, *Kognitivní lingvistika*. In: *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Online: https://www.czechency.org/slovník/KOGNITIVNÍ_LINGVISTIKA [cit. 2017-10-07].

Anna Moudrá se zaměřuje na schéma CESTA v českém znakovém jazyce (dále ČZJ). Její studie je doprovázena řadou fotografií znaků znakového jazyka. Je namístě pochválit vysokou kvalitu obrazového doprovodu, která je udržena v celé publikaci (s výjimkou příliš malého schématu na s. 32, jeť je na hranici čitelnosti). V ČZJ se podle A. Moudré realizují mj. tyto konceptuální metafory vycházející ze schématu CESTA: KOMUNIKACE JE CESTA, LÁSKA JE CESTA, BĚH JE POHYB PO CESTĚ, VÝKLAD JE POHYB PO CESTĚ. Autorka závěrem plěduje za vytvoření korpusu ČZJ, který by usnadnil, prohloubil a podnítil další výzkum.

Karla Pokorná analyzuje představové schéma NÁDOBA v ČZJ. Nabízí mj. hypotézu, že znaky produkované od těla mají negativní význam a znaky produkované k tělu mají naopak význam pozitivní. Tato hypotéza je založena na tělesné zkušenosti: do těla zpravidla vkládáme věci, které jsou pro něj dobré, zatímco škodlivé věci vylučujeme. Autorka upozorňuje, že platnost hypotézy bude třeba ověřit na širším jazykovém materiálu, stejně tak jako další aspekty schématu NÁDOBA v ČZJ.

Tzv. kinegramy se zabývá Barbora Bendíková. V české lingvistice dosud neutvářený termín kinegram je definován jako frazém, který jazykově kóduje neverbální jednání, např. *pokřčit rameny*, *bouchnout/udeřit pěstí do stolu* nebo *mávnout nad něčím rukou*. Dalším zaváděným termínem je frazeogesto; označuje specifickou kombinaci verbálního a neverbálního jednání, jako je tomu např. u frazému *mít něčeho až potud* doplňovaného o ukázání určitého místa u těla, nejčastěji nad hlavou. Na základě materiálu excerpovaného ze slovníku Evy Mrhačové *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice* dospívá B. Bendíková k závěru, že prototypový kinegram je v češtině tvořen slovesnou a substantivní částí se syntaktickou strukturou AGENS – verbum – PATIENS.

Radka Zbořilová se věnuje emocím v české somatické frazeologii. Jazykový materiál byl opět excerpován ze slovníku E. Mrhačové; frazémy jsou kategorizovány na základě sémantické i formální podoby. Nejzastoupenějším somatismem v souvislosti s emocemi je jednoznačně srdce, častá je i krev a hlava. Pro některé somatismy jsou typické určité emoce, např. nohy – strach (*vzít nohy na ramena*), oči – údiv (*málem mi vypadly oči z důlků*), žaludek – znechucení, odpor (*nemá na to žaludek*). Jazykový obraz emocí potvrzuje myšlenku antropocentrismu a bodycentrismu v jazyce.

Hněv v ČZJ zkoumají Barbora Gardelková a Irena Vaňková. Popisují metaforické a metonymické konceptualizace hněvu; mezi nalezené metafory patří např. HNĚV JE ŠÍLENSTVÍ, HNĚV JE POHYB NAHORU, HNĚV JE HORKOST, mezi metonymií pak PRUDKÉ POHYBY RUKOU ZASTUPUJÍ HNĚV nebo ZAMRAČENÁ TVÁŘ ZASTUPUJE HNĚV. V některých konceptualizacích se metafora a metonymie prolínají, např. SLINY LÉTAJÍCÍ OD ÚST JSOU HNĚVIVÁ SLOVA / SLINY LÉTAJÍCÍ OD ÚST ZASTUPUJÍ HNĚV. Průkopnický výzkum ztěšuje skutečnost, že metafory či metonymie se ve

zkoumaných znacích často neobjevují v „čistém stavu“, ale dochází k jejich kombinacím nebo různým interakcím (srov. termín metaftonymie); pro další bádání tak bude třeba zpřesnit teoreticko-metodologické podloží.

Příspěvkem ke kontrastivní lingvistice je kapitola o japonském mentálním prostoru KOKORO od Teresy Nakaya. Za materiálovou základnu byla zvolena moderní poválečná poezie Tanikawy Šuntaróa. Českými slovníkovými ekvivalenty japonského slova *kokoro* jsou *srdce*, *duch*, *duše*, *nálada*. V překladech poezie s nimi však ani zdaleka nevystačíme, jako další ekvivalenty se objevují výrazy *mysl*, *myšlení*, *nitro*, *psychika*, ale i *pravost*, *ryzost*, *podstata* nebo *člověk sám*. KOKORO je velmi bohatý, mnohoznačný a pro slovní popis komplikovaný japonský pojem, souvstátň s tzv. kulturně klíčovým slovem.

Romana Petráňová představuje několik konkrétních problémů při překladu mnohdy záměrně víceznačného textu Bible do spíše explicitního jazyka neslyšících³. Např. znalost krajiny rozhoduje o volbě vhodného znaku při překladu verše *Jeden člověk šel z Jeruzaléma do Jericha a padl do rukou lupičů...* Jeruzalém leží na kopci, a tak cesta z něj vede vždy dolů, navíc směrem do Jericha prudce klesá. Při překladu do ČZJ tak bude sloveso *šel* vyjádřeno pomocí znaku SESTUPOVAT. Podobně *rybník Siloe* nemůže být přeložen pomocí znaku RYBNÍK, neboť se jedná o podlouhlý obdélníkový bazének uprostřed Jeruzaléma. Překladatel Bible do ČZJ musí být vybaven dobrou znalostí dobových reálií.

Lucie Sedláčková Půlpánová se v kapitole nazvané *Bůh je nahoře, protože je dobrý* zaměřila na metaforický koncept NAHOŘE – DOLE v ČZJ. Na ukázkách nových znaků, které se uplatňují v překladu Bible do ČZJ, přesvědčivě dokládá axiologickou prostorovou orientaci *nahoře je dobré* (a *dole špatně*) ve znacích z oblasti duchovna a teologie.

II. Druhá část knihy je zaměřena na stereotypy. Ve vstupní kapitole Ireny Vaňkové, Aleny Macurové a Nadi Hynkové Dingové je diskutována metodologie výzkumu stereotypů ve znakových jazycích a slouží jako východisko pro další kapitoly. Dále jsou představeny pozoruhodné výsledky pilotního výzkumu srovnávajícího stereotypizaci domova v pojetí slyšících a neslyšících

³ K nejednotnému používání malého a velkého počátečního písmena ve slově *n/Neslyšící* se vyslovuje ediční poznámka: rozhodnutí o formální podobě slova bylo ponecháno na jednotlivých autorech monografie. Užívání podoby s velkým počátečním písmenem je zdůvodněno takto: „Zpodstatnělým přídavným jménem Neslyšící se označuje jednotlivec nebo skupina sluchově postižených, kteří mají nejen sluchovou ztrátu, ale identifikují se s jinými Neslyšícími a jejich komunitou, a to zvl. prostřednictvím jazyka a sociálních nebo kulturních zvyklostí (užívá se také termín *jazyková a kulturní menšina / komunita Neslyšících*)...” (s. 273). V recenzi se přidružíme malého počátečního písmena.

Čechů. Domov je důležitou hodnotou napříč kulturami, v češtině patří výraz *domov* (srov. i příslovce *domů*, *doma*) mezi tzv. kulturně klíčová slova. Pro neslyšící je v prožitku a conceptualizaci domova zásadní hodnotou komunikace v rámci vlastní komunity, pocit sdílení a srozumění. Přestože je tato hodnota podstatná i pro (české) slyšící, není v češtině a u českých mluvčích zřetelněji tematizována. Autorky si kladou otázku, jak je to tedy s češtvím českých neslyšících; tvoří součást jejich identity, ztotožňují se s autostereotypem Čecha? Motná je jejich identita spojena s příslušností ke kulturní menšině neslyšících natolik pevně, že je jejich prožitek vlastního češtví utlumen (k tomu srov. stereotyp neslyšícího Roma v ČZJ v kapitole L. Břínkové níže).

Nad chápáním opozice ČLOVĚK – ZVÍŘE v češtině se zamýšlí Lucie Štátná. V návaznosti na A. Wierzbickou stanovuje pro kategorii ZVÍŘE čtyři domény: 1) místo, kde zvíře žije (*cítit se jako ryba ve vodě*), 2) fyzické vlastnosti zvířete (*velký jako kráva*), 3) chování zvířete (*štěkat na někoho*), 4) souvislost zvířete s člověkem (*hospodařit z krávy na kozu*). Zásluhna je autorčina navrhovaná kognitivní definice zvířete.

Tématu zvířat je věnována i následující rozsáhlá kapitola *Zvířata ve znakových jazycích 19. století* Lenky Okrouhlíkové. Na základě materiálu excerpovaného z historických pramenů jsou srovnávány znaky pro dvě desítky zvířat, např. kočku, prase, myš, ptáka či mouchu. Motivací pro vznik znaků byl: 1) vzhled zvířete (uši, rohy, vousy, zobák), 2) pohyb zvířete (běh, skok, plazení, létání), 3) souvislost s člověkem (dojení, zabíjení, hlazení zvířete). Z obvykle složených znaků utvářených v 19. století se postupem času staly znaky jednoduché. Motivace znaků zůstala většinou transparentní; nesporně nejsilnější zastoupení má skupina znaků motivovaných vzhledem zvířete.

Anna Christou konstatuje, že ve stereotypu staré ženy v češtině převažuje negativní poloha. Zahnuje odcházení tělesné krásy (zkroucené, neforemné, uvadlé tělo, vrásky, šedé vlasy), ukončení reprodukce i schopnost škodit. Mezi rysy pozitivními se objevuje zkušenost, schopnost léčit a pečovat o druhé. Do budoucna by jistě bylo zajímavé komplementární srovnání se stereotypem starého muže.

Výsledky prvotního bádání v oblasti etnických stereotypů v ČZJ představuje Lucie Břínková. Stereotyp Američana je u českých neslyšících založen na představě, že Američané jsou tlustí, hloupí nebo že se přetvařují. Stereotyp Němce je spojen s druhou světovou válkou, Němec je chladný, nepřátelský, hloupý; Rus je alkoholik, Polák silně věřící. Podle stereotypu má Vietnamec šikmé oči a je dotěrný obchodník. Stereotypní Rom krade, nepracuje a nechodí do školy. Avšak neslyšící Rom s těmito atributy spojován není, podle stereotypu v ČZJ má „stejnou krev“ jako ostatní neslyšící. Autorka se zamýšlí nad metodami zkoumání etnických stereotypů v ČZJ, neboť znakové jazyky jsou specifické mimořádnou vnitřní rozrůzněností (regionální, generační i individuální).

Zuzana Wildová shrnuje výsledky výzkumu, který zjišťoval jazykový obraz Čecha u francouzských studentů. Dotazníkové šetření probíhalo ve francouzském Perpignanu během akademického roku 2015/2016. Představený hetesterotyp Čecha – který by však u jiné věkové skupiny, v jiném sociálním a geografickém prostředí mohl být snad poněkud odlišný – zahrnuje náklonnost k alkoholu, dále třeba Čech se umí bavit, je milý, přátelský a otevřený, ale i organizovaný a pořádkumilovný.

Jakub Marek se zaměřil na relativně novou disciplínu kognitivně-kulturní lingvistiky, a to kognitivní onomastiku, resp. toponomastiku. Navrhl vlastní metodu analýzy textových dat opřenou o výzkum konotací spojených s proprii. Zjišťoval stereotypy tří měst: Pelhřimova (mj. města rekordů a kuriozit), Jihlavy (mj. města, kde se těřilo stříbro) a Pacova (mj. města spjatého s básníkem Antonínem Sovou). Nadnesená možnost vzniku slovníku stereotypů vybraných českých měst by byla bezesporu zajímavým a záslužným počinem.

Publikace je vybavena precizně zpracovaným aparátem: obsahuje stručné informace o autorech, přehlednou tabulku tvarů ruky českého znakového jazyka, jmenný rejstřík a anglické resumé.

Závěrem. Monografie poukazuje k různým podobám schematičnosti a stereotypovosti v myšlení a jazyce, zejména v češtině a českém znakovém jazyce, perspektivou kognitivně-kulturní lingvistiky. Je třeba vyzdvihnout interdisciplinární podnětnost, z lingvistiky se přesahuje do psychologie, sociologie, antropologie, kulturologie a dalších oborů. Autoři se zamýšlejí nad teoreticko-metodologickými otázkami, navrhuji vlastní způsoby řešení a poctivě přiznávají jejich případné slabiny. S novými cestami bádání souvisí i utřívání některých nových termínů (např. *frazeeogesto*). Kniha vyniká chvályhodnou grafickou úrovní a pečlivou redaktorskou prací, chyby nebo překlapy jsou ojedinělé. Dalším badatelům ve vytyčených oblastech můře toto dílo poslouřit jako odrazový můstek, s jehoř pomocí lze doskořit hodně daleko.

Michaela Liřková, Praha